

DİNİ ŞÜUR: İCTİMAİ ŞÜURUN FORMALARINDAN BİRİ KİMİ

Könül QƏHRƏMANOVA,

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

AÇAR SÖZLƏR: *dini şüur, etiqad, dini psixologiya, ictimai şüur, dindarlıq, dini dirçəliş, dini təsisatlar.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религиозное сознание, вера, религиозная психология, общественное сознание, религиозность, религиозное возрождение, религиозные институты.*

KEY WORDS: *religious consciousness, faith, religious psychology, social consciousness, religiosity, religious revival, religious institutions.*

Giriş. İctimai şüur cəmiyyətin və bəşəriyyətin mənəvi həyatının əsasını təşkil edir. Strukturuna görə ictimai şüur adi və nəzəri şüurdan, ideologiya və ictimai psixologiyadan ibarətdir. Azərbaycanlı tədqiqatçı, professor A.Şirinov yazır: “İctimai şüur insan-insan, insan-cəmiyyət, insan-dövlət, cəmiyyət-dövlət, insan-təbiət və cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin ali, yüksək səviyyəsidir. Əlbəttə, bu səviyyəyə yüksəlmək, onu dərk etmək o qədər də asan iş deyildir. Çünki insanlarda şəxsi maraq hissi o qədər güclüdür ki, bu hiss hər an insanı öz ardınca sürüməyə hazırdır. Lakin şəxsi marağı, arzusu, istəyi olmayan insan da yoxdur. Ancaq insan ictimai şüur səviyyəsinə qalxdıqda öz maraq və arzularını cilovlamağı, nizamlamağı, müəyyən bir məcraya yönəltməyi bacarır. O, başa düşür ki, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına, yüksəlişinə nail olmadan, yalnız özü üçün nələri isə etmək, nəyədə nail olmaq müvəqqəti haldır və həm də, bununla o, ətrafdakı insanlardan təcrid olunur” [1, s.6].

Sosial-fəlsəfi kateqoriya kimi ictimai şüur sosial varlığın tərəflərindən biridir. Cəmiyyətin maddi varlığını əks etdirən və onu dəyişdirmək iqtidarında olan ictimai şüur fərdi şüurla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu zaman o, mənəvi mədəniyyətin nisbi müstəqil formasına çevrilir. Dünyada planetar miqyasda baş verən dəyişikliklər ictimai şüura da ciddi təsir göstərir. Deməli, ictimai şüuru cəmiyyətdən ayırmaq olmaz. Belə ki, o, insan-cəmiyyət və fərd-təbiət münasibətlərini birləşdirir. Məşhur rus filosoflarından V.J.Kelle və M.Y.Kovalzon qeyd edirlər: “İctimai şüur insanların real həyat prosesi, onların ictimai-tarixi fəaliyyəti, praktikasını əsasında əmələ gələn sosial varlığının inikasidir. Müasir cəmiyyətin şüur formaları siyasi ideyalar, hüquqi şüur, əxlaq, din, incəsənət və bədii baxışlar, fəaliyyətdir” [2, s.28].

Dini etiqad, dini identifikasiya axtarışları, dini təsisatların fəaliyyəti yalnız dini şüur çərçivəsində deyil, ictimai şüurun müxtəlif formalarının hüdudlarında refleksiyaya məruz qalır. Elm sahəsində tədqiqatçıların dinin tarixi, fəlsəfi, sosiologiyası və psixologiyasının aktual problemlərinə diqqət yetirmələri müşahidə olunur.

Məqalənin məqsədi dini şüuru ictimai şüurun formalarından biri kimi sosial-fəlsəfi

aspektədən araşdırmaq, onun inkişaf istiqamətini, fəallığını, nisbi müstəqilliyini və təzahür formalarını nəzəri-metodoloji baxımdan əsaslandırmaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Məqalədə hərtərəflilik və obyektivlik prinsiplərindən, komparativ, aksioloji, fenomenoloji yanaşmalardan, klassik deskriptiv metoddan istifadə edilmişdir.

Məqalənin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycan cəmiyyətində dini şüur məsələsinə müəllif münasibəti öz əksini tapmışdır. Bu isə problemin daha dərinə və hərtərəfli təhlil edilməsinə, dini şüurun sosial-fəlsəfi aspektədən araşdırılması sahəsində anlayışlar sisteminin genişləndirilməsinə və zənginləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Məqalənin təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, işin nəticələrindən dini şüurun daha dərinə tədqiq olunması üçün problemə dair yeni elmi əsərlərin yazılması zamanı istifadə oluna bilər.

1. Dini şüurun sosial-fəlsəfi mahiyyəti

Din mütəxəssislərinin nəzərincə, İslam dini məzmun baxımından üç hissəyə bölünür:

“1. Əqidəyə aid məsələlər. Burada hər bir müsəlmanın hansı təməl əqidələrə yiyələnmiş olduğu bəyan edilir. Allahın varlığına və təkliyinə inanmaq, ölümdən sonrakı həyatı haqq bilmək bunun bariz nümunələrindəndir. İslam maarifində bu kimi məsələləri araşdıran elm “Kəlam elmi” adlanır.

2. İslam dininə əsasən, vacib və haram olan işlər. Məsələn, namazın vacibliyi və başqasına təcavüz etməyin haram olması. Bu bölməyə «şəriət hökmləri» də deyilir. Şəriət məsələlərini izah edən sahə “fiqh” adlanır.

3. İnsanın yaxşı və pis rəftarları. Qeyd edək ki, bu hissədə müzakirə obyektinə vacib və haram işlər deyil. Hərçənd bəzi alimlər bir sıra haram işləri də bu bölmədə açıqlayırlar. Deməli, üçüncü hissənin əsas qayəsi görüləsi yaxşı və tərk ediləsi pis işlərdir. Qonşuya yaxşılıq etmək və ya başqasına bədgüman olmamaq kimi məsələlər burada misal göstərilə bilər. Belə qanunların tədqiqi və şərhini “əxlaq” elminin öhdəsinə düşür” [3]. Deməli, dini şüur birinci məsələ ilə bağlı problemdir.

Sosial fəlsəfədə dini şüur fenomeninin müəyyən edilməsinə ümumi baxış təşəkkül tapmışdır. Dini şüur mistik təcrübəyə, fəvqəltəbiiyə etiqada əsaslanan, dünyanın mənəvi dərk edilməsi üsuludur. Onun strukturunda dini etiqad və psixoloji komponent (dini dünyagörüşü, dini həyəcanlar, hisslər və emosiyalar), etos (müəyyən mənəvi dəyərlərlə, bu və ya digər dinlərin normaları və dini ənənələrlə tənzimlənən dini həyat tərzini) və simvol (rasional aləm və dini təcrübə arasında əlaqə) kimi komponentlər əsas yer tutur.

2. İctimai şüurun strukturunda dini şüurun yeri

Dini şüura dini təlimlər, dini hisslər, sitayiş və ayinlər, dini təşkilatlar və təriqətlər daxildir. “Din özündə üç əsas elementi birləşdirir:

1. Dini təsəvvürlər və ya mifoloji elementlər;
2. Dini hisslər və ya emosiyalar;
3. Dini fəaliyyət və ya sitayiş” [4].

Müasir cəmiyyətdə dini şüur sosio-mədəni fenomen kimi həm ideoloji, həm də eksiztensial-psixoloji funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalara uyğun olaraq dini şüur iki təzahür formasına malik olur; o, bir tərəfdən, mədəni identiklik vasitəsi, həm də müəyyən dünyagörüşünün əsası kimi Allaha inam, daxili dini hisslər və psixoloji vəziyyət olaraq özünü göstərir. Əsl dini Allaha inam, bütün cəmiyyətlərin və mədəniyyətlərin zəruri elementi hesab edən Y.Rüstəmov dini etiqad dedikdə, hər şeydən əvvəl, təbii, səmimi inamın nəzərdə tutulduğunu göstərir: “Dini etiqad dindarın ilahi reallıq, dünya və özü haqqında bilgisidir. Bu bilik dini praktikanın və ümumiyyətlə, dindarın gündəlik fəaliyyətinin əsasında durur. Dini etiqadın mərkəzində Allaha inam dayanır. Bütün müqəddəs kitablarda göstərilir ki, Allah əbədi və əzəlidir, O həm məkandan, həm də zamandan kənardadır. Allah sadəcə olaraq dünyanı zamandan və məkandan kənarında yaradır. Kainatın yaradılması üçün heç bir «nə vaxt» mövcud deyil, elə zaman yoxdur ki, həmin anda Allah yaratma aktını həyata keçirir. Kainatın mövcudluq zamanı ilə onun varlığının Allah tərəfindən yaradıldığı zaman arasında heç bir əlaqə yoxdur” [5, s.474].

Dini şüurun strukturunda əsas yer tutan etiqad və inam dinin əsas elementlərindən hesab olunur. Rusiyalı tədqiqatçı P.A.Bayev şərti olaraq üç əsas etiqad universalizmasını göstərir:

“1. Tanrılara, ruhlara, eləcə də təbiətin şəxsləndirilmiş qüvvələrinə etiqad... Bu cür etiqadların diapazonu bəşər cəmiyyətinin mədəniyyətlərinin inkişafının bütün mərhələlərini - ruh və tanrılara etiqaddan tutmuş dinin institutionlaşmış ali formalarına qədər əhatə edir;

2. Fövqəltəbiiyyə mistik məna ilə əhatə olunmuş transendent həyatı dəyərlər vasitəsilə etiqad edilməsi;

3. Təbiiyyə ekzistensial dəyərlər mövqeyində etiqad. Bu, elmi kəşflərə, texniki tərəqqiyə, təkamülə, zəka və intellektə etiqadı ifadə edir. Belə təbii etiqad və mərasimlər bəzən “dar utilitar məqsədlərə xidmət edir” [6]. Müəllif dini şüurda dini və qeyri-dini etiqad və inamın vəhdət təşkil etdiyini göstərir.

Qərb tədqiqatçısı A.Masse dinin əsas hökmləri sırasında dini şüur strukturunda əsas yer tutan iman, ehsan (yaxşılıq), islamın (özünü Allahın ixtiyarına verməyin) olduğunu qeyd edərək, “iman” məfhumunun illahiyyətçilər arasında mübahisələrə səbəb olduğunu, onun əsasən üç ünsürdən: “dini ürəkdən idrak etmək (təsdiq, etiqad), dil ilə söyləyib inanmaq (iqrar) və xeyir iş görməkdən (əməl, əməllərdən) ibarət olduğunu” [7, s.115] diqqətə çatdırır. Deməli, dini şüurun strukturundakı etiqad ənənəvi həyat tərzini, əməl və davranışla vəhdət təşkil edir.

Dinin strukturunda dini hisslər əsas yer tutur. “Dini hiss - insanın Allah qarşısında məsuliyyət hissi mərhələ-mərhələ: ailə qarşısında, millət qarşısında, bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət hisslərinin davamı kimi ortaya çıxdıqda bir daha sadəcə hiss yox, dərk olunmuş, zəka ilə qovuşmuş bir hissdir” [8, s.313]. Buradan aydın olur ki, dini hiss zəka ilə, ağılla vəhdət təşkil etdikdə daha güclü, daha qüvvətli olur. Dini hiss Allaha inamın ifadəsidir. Allaha etiqad nisbi inamlardan keçir.

AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilov dini şüurda bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki dialekt prosesdən bəhs edərək yazır: “İslam iki istiqamətdə qurulub:

1. İnsandan Allaha – müqəddəslik duyğusu;
2. Allahdan insana – necə yaşamağın konkret yolları (sosial rakurs, şəriət)” [9, s.316].

Müəllif haqlı olaraq birincini – müqəddəslik duyğularını ali hiss adlandırır, onlara diqqət verilmənin zəruriliyini göstərir.

Dini şüurun fərqli xüsusiyyətləri ziddiyyətlik, simvoliklik, əsatirlik, intensionallıqdır. Dini şüurun ziddiyyətliliyi ətraf aləmin dini və realist dərk olunmasının daim qarşılıqlı təmasda olmasında, simvolikliyi dini simvolikada ifadə olunmasında, müxtəlifliyi obrazlılığı, emosionallığında əks olunur ki, bu da dini təlimin sürətlə yayılmasına şərait yaradır. Dini şüurun maddi aləmlə bağlılığı onun intensionallığını təmin edir.

Dini şüur əsrlər boyu müxtəlif cəmiyyətlərdə fərqli formalarda təzahür etmişdir. “Bu müxtəliflik, ilk növbədə, cəmiyyətlərin ictimai-mədəni təməllərinin fərqliliyindən irəli gəlir. Ümumilikdə, dini şüur nəzəri, praktik və ictimai olmaqla üç ifadə formasında özünü göstərir. Dini şüurun nəzəri ifadəsi ilə dini inam və etiqadlar, praktik ifadəsi ilə ibadət və ayinlər, ictimai ifadəsi ilə dini birliklər nəzərdə tutulur. Dini şüurun təməli kimi çıxış edən nəzəri aspektin özü də müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. İbtidai dünyagörüşlərində miflər şəklində ifadə edilən etiqadlar mədəniyyətin daha mütərəqqi mərhələlərində “dini doktrinalar” və ya teologiyaya (ilahiyat) çevrilmişdir. Dini şüurun nəzəri ifadəsi xüsusi əhəmiyyətə malik olan üç mövzunu əhatə edir: tanrı, kainat və insan. Başqa sözlə, teoloji, kosmoloji və antropoloji anlayışlar müxtəlif dinlərdə miflər, inamlar və doktrinalar formasında təzahür etmişdir. Teologiyada tanrının və ya tanrıların mahiyyəti, atributları, mənşəyi və bunların isbat edilməsi mövzularından bəhs edilir. Kosmologiyada kainatın mənşəyi, inkişafı, müxtəlif mərhələləri, onun aqibəti və ya sonu ilə əlaqəli konsepsiyalar yer tutur. Dini təcrübənin nəzəri ifadəsinin antropoloji bəhsi isə insanın yaranması, onun mahiyyəti, vəzifəsi və aqibəti ilə bağlı mövzulardan ibarətdir. Dini şüurun praktik təzahürünə müqəddəs hesab edilən varlıqla bağlı ayinlər, mərasimlər, ibadətlər, simvollar və müxtəlif qurban ritualları daxildir” [10, s.61]. Deməli, dini şüur nəzəri və təcrübi aspektlərin vəhdətindən ibarət olub, Allah, kainat və insanın qarşılıqlı münasibətlərini əhatə edir.

Dini şüur digər dəyər şüur formalarından fərqlənir. O bir tərəfdən, dindarların şüurudur, Allaha və fəvqəltəbii qüvvələrə inanan insanların şüurudur. Digər tərəfdən isə sosial şüurdur. Dini şüur həm də insanın kosmik məsuliyyətini ifadə edir. Bu halda insan tək cəmiyyətə deyil, dini hisslər və görüşlər vasitəsilə kainata mənsubluğunu da ifadə edir.

Dini şüur sistemli tədqiqat paradigmalarına ehtiyacı olan mürəkkəb, çoxtərəfli, çox səviyyəli fenomendir. Bu cür sistemli paradigma bir tərəfdən fəlsəfi, tarixi, politoloji, sosioloji, psixoloji tədqiqat metodları özündə birləşdirirsə, digər tərəfdən spesifik məhdudiyəti aradan qaldırır. Dini dərk etmə metodunun əsas müddəası dini etiqaddır. Dini etiqad məntiqi-nəzəri və mistik-praktik əsasa malikdir. Dini idrak təcrübi hissi əsasa söykənir.

Dini şüurdakı mistik vəziyyəti ifadə etmək üçün qneseoloji modelin simvolikasından, dildən istifadə olunur. Bu halda dil dil-yaddaş, dil-simvol, dil-esxatologiya, dil-ehkam kimi çıxış edir.

Azərbaycanda XX əsrin sonlarında dini şüur probleminin, etiqad və zəka məsələlərinin həllində unikal yanaşma formalaşdı ki, bununla da, müstəqil ölkəmizdə fərdi şüurun qneseoloji imkanlarının təşəkkülünə şərait yarandı. Bu halda fərdi dini şüurda inam hissi gücləndirilir.

“Təbiətüstü qüvvənin mövcudluğunun məntiqi yolla sübutu olmadığı üçün dini şüurun atributu kimi inam aktı çıxış edir (əl-Qəzali). Dini inam sadələvhlük deyil. İnam yalnız dinə deyil, bir çox şüur formalarına da aiddir. Məsələn, müəyyən ideala inam. Dini inamın isə mərkəzi obyekt - Allah ideyasıdır. Mütləq Varlıq olan Allah rəasional vasitələrlə dərk edilə bilməz. Dünyanı öz-özünə kifayət edən bir şey kimi anlayan insan ağılın imkanlarına inanır. Dünya haqqında dini təsəvvür isə tamam başqadır. İnsan zəkası özünü Mütləq Varlığın mövcudluğuna tabe etməkdən başqa heç nəyə qadir deyil. Mütləqin nə olduğu isə onun işi deyil. Dünya insanın ona necə münasibət bəsləməsinə görə deyil, burada Allah iradəsinin necə həyata keçməsinə görə mənə kəsb edir” [5, s.474].

Azərbaycanda dini şüur modeli – dini etiqada, adət-ənənələrə bağlı olan müasirliyə əsaslanır: “Yəni dini dəyərlərə söykənərək, mənəvi dəyərlərimizi qoruyaraq keçmişə qayıtmamalı, əksinə, bu dəyərlərdən faydalanaraq daha da irəli gedib gələcəyimizi qurmalıyıq” [11, s.481]. Deməli, Azərbaycan xalqının etnik kodunun, dini şüurunun əsasında dinə və dünyəviliyə bağlılıq durur.

Dini şüuru sosial və fərdi etiqad dəyərlərinə bölürlər: “Fərdi etiqad dəyərləri insanın saflaşmasına, mənəvi yüksəlişinə, etiqadının təmizliyinə, asketizminə, Allaha inamına, ümid, məhəbbət, Allahın qəzəbindən qorxmağa, özününəzarətə, öz-özü ilə mübarizəyə, düzgün davranışa bağlılığa, sözdə və əməldə səmimiyyətə yönəlmişdir; Sosial etiqad dəyərləri həqiqi inam, düzgün davranışın reallaşması, səhv əməllərin qadağan olunması, valideynlər qarşısında borc, qohumlarla bağlılıq, mərhəmətliklik, təvazökarlıq, vədin yerinə yetirilməsidir” [12, s.55]. Fərdi və sosial dini şüurun əsasını təşkil edən bu dəyərlər həm də İslamın mahiyyətini ifadə edir və ümumbəşəri dəyərlər çərçivəsində bəşəriyyətin xilasını məqsədlə bütün dünya dinlərində öz təəcəssümünü tapmışdır.

Sırf dini şüur formasından söhbət gedə bilməz, çünki cəmiyyət ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən ibarətdir. Dini təcrübənin həyəcanları mifoloji praktikadan fərqli olaraq fərdi proses hesab olunur.

Dini şüur dünyagörüşü sistemlərindən biri və cəmiyyətin sabitliyini təmin edən fenomenidir. Bu şüur cəmiyyətə təsir edən mənəvi dəyərlərin formalaşmasında, ənənələrin qorunub saxlanılmasında fəal rol oynayır. O, cəmiyyətdə bir-birinə əks olan iki funksiyayı yerinə yetirir: bir tərəfdən cəmiyyəti dindarlara və qeyri-dindarlara bölür, digər tərəfdən inteqrasiyaedici, birləşdirici rol oynayır.

Dini şüur reallığın adekvat və qeyri-adekvat inikasının vəhdəti kimi iki səviyyəyə - adi və konseptual səviyyələrə malikdir. Adi dini şüur obrazları, təsəvvürləri, stereotipləri, qaydaları, xəyalları, əhval-ruhiyyələri özündə əks etdirir.

Konseptual səviyyədə dini şüur xüsusi işlənilib hazırlanmış, sistemləşmiş konsepsiyaların, mühakimələrin, prinsiplərin, ideyaların, anlayışların məcmusudur.

Dini ideologiya dini təşkilatların, peşəkar ilahiyyatçıların təbliğ etdikləri dini ideyalar sistemidir. Dini psixologiya özündə sistemləşməmiş, fəvqəltəbiiliyə etiqadla bağlı olan dini hissləri, əhval-ruhiyyələri, adət-ənənələri əks etdirir. Dini şüurda iki müstəqil səviyyə: dini psixologiya və dini ideologiya birləşir. “Dini ideologiya və dini psixologiyanın birləşdirici

elementi dini təlimdir. O, özündə dini dünyagörüşün həqiqiliyini əsaslandıran ehkamların sistemli şərhini əks etdirir. Dini təlimin əsasında Allah, dünya, insan haqqında təsəvvür yaradan aləmin dini mənzərəsi formalaşır” [13]. Beləliklə, dini ideologiya və dini psixologiya dini şüurun strukturunda əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Dini şüur dini ideya və dəyərlərlə əlaqədar olub müəyyən dinə və dini qrupa mənsubdur. Onun əsas elementləri etiqad, təkamül obrazlarının yaradılması ilə hissi inandırıcılıq, gerçəkliyin adekvat və qeyri-adekvat inikasının birliyi, alleqoriklik, dialoqluq, emosionallıq, dinin dili ilə fəaliyyət göstərmədir. Kompleks şəkildə onlar dini şüuru səciyyələndirir.

Müasir dövrdə ictimai inkişafın əsas amillərindən biri dini tədqiqatların sosial-siyasi təsir gücünün artması, dini şüurun cəmiyyətdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsidir. Bunu bəzən dini şüurun ateizmə kəskin reaksiyası ilə də izah edirlər.

Bütün postsovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da dindarlığın “gəncləşməsi” prosesi baş verir. Bəzən dini, dini şüuru milli identiklik səviyyəsinə yüksəltmək istəyənlərə də təsadüf olunur.

Müxtəlif dinlərin dinc yanaşı yaşadığı Azərbaycan Respublikasında dinlərarası dialoq və tolerantlıq hökm sürür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizdə dialoq və tolerantlığın həyat tərzinə və dövlət siyasətinə çevrildiyini xüsusi qeyd edir: “... bütün dövrlərdə Azərbaycanda dini və milli dözümlülük, tolerantlıq çox yüksək səviyyədə olub. Bu, Azərbaycan xalqının, dövlətinin siyasətidir və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini qurumların əməyinin praktiki nəticəsidir” [8, s.266]. Dini şüurda dialoqluğu, tolerantlığı, əməkdaşlığı gücləndirmək üçün ölkəmizdə xalqın, dövlətin və dini təşkilatların səyləri birləşdirilmişdir.

Nəticə. Beləliklə, dini şüurun ictimai şüurun forması kimi sosial-fəlsəfi təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, dini şüur dinin strukturunda müəyyənedici elementlərdən olub, ictimai şüurun formalarından biri kimi çıxış edir.

Məlum olmuşdur ki, dini şüurun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Dini şüurun strukturuna daxil olan komponentləri və səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, dinin inkişaf formalarında onlar dialektik şəkildə bir-birinə nüfuz edirlər.

Problemin nəzəri cəhətdən daha dərinlən tədqiq olunması zamanı aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Dini şüurun ictimai şüurun forması kimi daha dərinlən araşdırılması;
- Dini şüurun nisbi müstəqilliyinin fəallıq təsirinin öyrənilməsinin dindarların real davranışlarına qədər genişləndirilməsi;
- Cəmiyyətin fərdi və kollektivçi tiplərində dini şüurun inkişaf prosesinin, əlaqələrinin tədqiq edilməsi;
- Dini şüurun inkişafının proqnozlarının həyata keçirilməsinə imkan yaradan diaqnostik və proqnostik qiymətləndirilmələrinin nəzəri tədqiqatlarının əlavə edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirinov A. Modernləşmə və ictimai şüur // “Xalq qəzeti”, 2013, 22 dekabr; 16 yanvar, № 283.
2. Келлье В.Ж., Кавалозон М.Я. Формы общественного сознания. Москва: Политиздат, 1959, 124 с.
3. Əzəmmədov Z. Din və fəlsəfə: tarixi və mahiyyəti / <https://dejure.az/az/article/din-v-flsf-tarixi-v-mahiyyti-zmmdov-zaur>
4. İctimai şüur və onun formaları / <https://kayzen.az/blog/f%C9%99ls%C9%99f%C9%99/2143/ictimai-%C5%9F%C3%BCur-v%C9%99-onun-formalar%C4%B1.html>
5. Rüstəmov Y. Fəlsəfinin əsasları Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 504 s.
6. Баев П.А. Религиозные и нерелигиозные сознание российского общества эпохи перемен: проблемы типологизации.pdf.
7. Masse A. İslam tarixi oçerk. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1992, 256 s.
8. İlham Əliyev. Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Bakı: Azərbaycan, 2018, 616 s.
9. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: AUN, 2007, 520 s.
10. Multikulturalimə giriş. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 432 s.
11. Orucov A. Azərbaycanda dini, mənəvi dəyərlər və İslam mədəniyyəti // “İslam maarifçiliyi və müasir dövr” beynəlxalq elmi konfransın materialları, s. 478-485, 16-17 aprel 2015-ci il. Bakı: CBC, 2015, 632 s.
12. Aziz al-Türki M.A. İslamda dini və mənəvi dəyərlər. // “İslam maarifçiliyi və müasir dövr” beynəlxalq elmi konfransın materialları, 16-17 aprel 2015-ci il. Bakı: CBC
13. Яковенко И.А. Тенденции развития религиозного сознания. Автореферат по доктора философии. Майкоп, 2012 / <http://cheloveknauka.com/tendentsii-razvitiya-religioznogo-soznaniya> 13.12.2020

Кёнуль Гахраманова

**РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ КАК ОДНА ИЗ ФОРМ
ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ****АННОТАЦИЯ**

В статье религиозное сознание рассматривается с философской точки зрения как одна из форм общественного сознания. Отмечается, что роль религиозного сознания в жизни людей и общества определяется социально-экономическими и культурными факторами. Их тоже можно трансформировать. Анализируя взаимосвязь между компонентами и уровнями религиозного сознания, можно сделать вывод, что в формах развития религии они диалектически проникают друг в друга. Религиозное сознание имеет теоретический и практический уровни. Структура религиозного сознания, взаимодействие религиозной идеологии и религиозной психологии, ослабление влияния атеизма в общественной жизни как мировоззрения, усиление религиозности, взаимосвязь религиозного и светского сознания в Азербайджане при отсутствии религии, развитие межрелигиозного диалога и толерантности становятся объектом исследования.

Konul Gahramanova

**RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AS ONE OF THE FORMS OF
SOCIAL CONSCIOUSNESS****ABSTRACT**

The article considers religious consciousness from a philosophical point of view as one of the forms of social consciousness. It is noted that the role of religious consciousness in the life of people and society is determined by socio-economic and cultural factors. They can be transformed too. Analyzing the relationship between the components and levels of religious consciousness, we can conclude that in the forms of development of religion, they dialectically penetrate each other. Religious consciousness has theoretical and practical levels. The structure of religious consciousness, the interaction of religious ideology and religious psychology, the weakening of the influence of atheism in public life as a worldview, the strengthening of religiosity, the relationship between religious and secular consciousness in Azerbaijan in the absence of religion, the development of interreligious dialogue and tolerance have become the object of research.